

Ružica Čičak-Chand

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Nacionalna manjina i nacionalna većina između čovječanstva i plemena

Dvije nove knjige ugledna hrvatskog sociologa Nikole Dugandžije, *Etonacionalni sindrom: između čovječanstva i plemena. Esej* (Durieux, Zagreb, 2004, 133 str.) i *Od nacije do reakcije: nacionalne manjine i nacionalni agnostici* (Prosvjeta, Zagreb, 2006, 215 str.), bave se, kako i njihovi naslovi upućuju, problematikom nacije, nacionalizma, odnosom većine i manjine u naciji-državi, ponajprije u novostvorenim nacionalnim državama bivše Jugoslavije, ali i šire, te osobito problemom podijeljenog identiteta odnosno »dvostrukoga kulturnog lociranja« pripadnika manjina u novim državama, kao i (općenito) problemom ravnopravnosti u multikulturalnim društvima.¹

Premda su u formalnom smislu obje knjige logičan nastavak njegova dugogodišnjega znanstvenog interesa za spomenute teme, Dugandžija im ovdje prilazi nekonvencionalno, introspektivno, sažimajući unekoliko, osobito na primjeru promijenjenih društveno-političkih uvjeta nastalih raspadom jugoslavenske zajednice, svoje veliko iskustvo i poznavanje predmeta. Obje knjige odlikuje bogata i recentna bibliografija.

Etonacionalni sindrom: između čovječanstva i plemena, knjiga pisana živo, esejistički, relativno kratka, upućuje na autorov duboko humanistički pristup, ali i kritičko ispitivanje poimanja nacije i nacionalizma, religije i etnije, domovine i kozmopolitizma, psihologije skupine, ali i psihologije pojedinca; ipak, autorov središnji problemski interes tiče se položaja nacionalnih manjina, osobito u državama utemeljenima na etničkom principu te, s tim u vezi, *ponašanja* skupine, etnije ili nacije, koje u kriznim razdobljima nerijetko poprima obilježja »plemenskog«, bez obzira na sav znanstveni i tehnološki napredak suvremenog čovječanstva.

Esej počinje osvrtom na knjigu Marthe Nussbaum i suradnikâ *Za ljubav domovine*. Većina suradnika na knjizi smatra da »ljubav prema domovini nema premca«, za razliku od autorice, koja kaže »da su kozmopolitske ideje i njihova primjena bolji dio ispoljavanja ljudskih naklonosti« (str. 8), pa se autor pita »iscrpljuje li se u primarnim grupama emotivni naboj njihovih učesnika, ili nešto preostaje i u težnjama za svjetskom zajednicom?« (str. 9) i malo dalje primjećuje kako »u kozmopolitizmu i internacionalizmu nema dojma tolike bliskosti« (str. 10), kozmopolitizam je »prije kao nit koja se povremeno gubi, a onda opet pojavljuje kao podsjetnik drukčijih mogućnosti« (str. 39). Naime, povijest, kultura, jezik i druge srodne spona i emotivno povezuju zajednicu, a to unutarnje zajedništvo i uzajamnost kozmopolitizam teško može zamijeniti, osobito u kriznim vremenima. Jer očito istodobno s

---

¹ Podsjetimo da je Nikola Dugandžija autor i ovih knjiga: *Svjetovalna religija* (1980), *Religija i nacija: uvodna istraživanja* (1983), *Religija i nacija: istraživanje u zagrebačkoj regiji* (1986), *Jugoslavenstvo* (1986), *Kriza i religija* (1989), *Božja djeca: religioznost u malim vjerskim zajednicama* (1990), *Starost i religija* (1991) i *Ateizam* (1994).

ubrzanim procesom globalizacije dolazi do prave etničke i nacionalne »renesanse« u mnogim dijelovima svijeta.

Ispitujući ulogu religije u kontekstu razvoja nacije i nacionalnoga u europskim društvima, autor ističe da je kršćanstvo, unatoč unutarnjim raskolima i inim sukobima, sve do prije dva stoljeća nastojalo očuvati živom ideju prema kojoj bi međuljudske razlike mogle biti »pomirene univerzalnim načelima o nedjeljivoj ljudskoj sudbini« (str. 12). No, od tada do danas u Europi se događaju značajne promjene; tako sada i najmanji etnički entitet nastoji stvoriti vlastitu državu. Kršćanstvo slijedi novi razvoj i brzo se priklanja svjetovnoj vlasti, a bog gubi općeljudsko značenje i sve češće biva »grupno određen«, »zazivan kao zaštitnik rase, etnije ili nacije« (str. 15) jer se nacija *uspjela* preobraziti u jedan od naj snažnijih oblika kolektivne identifikacije, i »samo ponegdje spona s religijom još su značajnije« (str. 35).

Uvažavajući brojne i različite političke, vjerske i kulturne čimbenike koji su sudjelovali u procesu rastakanja jugoslavenske federacije, osim srpske oružane agresije, ne možemo previdjeti autorovo prepoznavanje (zlo)uporabe nacionalizma kao bitna elementa u ukupnosti onih segmenata koji objašnjavaju politička događanja i ratne sukobe na prostoru bivše višenacionalne države. Autor, naime, podsjeća kako je propast jugoslavenske države samo jedan od najnovijih primjera koji pokazuju koliku sjedinjujuću i ujedno razornu snagu mogu imati ideje koje idealni oblik društvenoga života vide u homogenoj etničkoj odnosno nacionalnoj skupini; u takvim sredinama prava onih koji ne pripadaju većini u pravilu se rijetko poštuju. Tako su pokušaji asimilacije, prisilna iseljavanja, pa i genocida, bili metode koje su se primjenjivale na pripadnike svih manjina u bivšoj Jugoslaviji za koje se smatralo da ometaju »opstanak ili nastanak nacionalne države«. I danas je u svim državama bivše federacije izražena tendencija homogenizacije stanovništva (Hrvatska, Slovenija). Tamo pak »gdje je višenacionalni i višekonfesionalni sastav stanovništva donekle preostao, kao u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori, ono je tako teritorijalno odijeljeno, da se ovdje etnička i vjerska čistoća provela na drukčiji ali jednako djelotvoran način« (str. 49).

Analizirajući nadalje uzroke raspada jugoslavenske zajednice, Dugandžija skreće pozornost na činjenicu da Jugoslavija nije postala dovoljno »bliska« svojim građanima, »nije bila zemlja čiji bi građani mogli prihvatiti... da netko ima i dvije domovine, širu jugoslavensku i užu nacionalnu« (str. 72). U jugoslavenskoj se ideji »nacionalno nije negiralo, ali se nije ni apostrofiralo kao neizmjenjiva i najviša stvarnost« (str. 79). U tom kontekstu Dugandžija spominje i A. B. Wachtela, koji smatra da su kulturni čimbenici bili presudni uzroci raspada Jugoslavije jer »odustavši od pokušaja izgradnje nacije u kulturi, političke i kulturne elite stvorile (su) uslove za propast jugoslavenske države« (cit., str. 81), dok je za K.-M. Gaussa pak, kako navodi, »nadanacionalna ideja ono najbolje na čemu se temeljila Jugoslavija« (str. 82).

Možemo se složiti s autorovim mišljenjem kada ističe da se u jugoslavenskoj federaciji »decenijama živjelo uz uvjerenje da glavni problemi ne proizlaze iz višenacionalnog karaktera države nego iz ekonomske i socijalne sfere, i koja je dugo na svjetskoj sceni bila uvažavana kao zemlja koja demantira tvrdnje da višenacionalne države nemaju perspektive«, a onda »nije našla način da obrani svoj integritet ili da se mirno razdruži« (str. 84–85).

Ukratko, iz događaja u bivšoj Jugoslaviji Dugandžija, čini nam se s pravom, zaključuje da je posve očito »koju ulogu ima domovinski i nacionalni sindrom u društvu«. Naime, u Jugoslaviji »nacija nije izgubila, kako se ponekad činilo, svoj prestiž, a pogotovo ne privlačnost, niti poslije nekoliko decenija pokušaja da se klasni pristup i samoupravna ideja pretvore u glavne pokretače razvoja« (str. 102).

Dok se kroz glavninu eseja kao nit vodilja provlači misao o pogubnim posljedicama »etnonacionalnog sindroma«, i to ne samo u odnosima nacionalnih država već osobito u odnosu na pripadnike manjinskih skupina, posebice u onim političkim zajednicama u kojima je primarno etničko podrijetlo, autor ne propušta istaknuti da je upravo nacionalna identifikacija omogućila demokratizaciju društava, što je ponajprije značilo uvođenje širokih masa na političku scenu, a ujedno i zadovoljavanje iskonske ljudske potrebe za širim zajedništvom. Zato je, kako kaže, teško jednoznačno govoriti o nacionalnom fenomenu jer je on istodobno i oslobađajući, demokratski izraz volje većine, ali i »sputavajuća sila«, pa tako »ni borba nacionalnih manjina za svoja prava nije van konteksta pozitivnih tekovina nacionalnog buđenja« (str. 43).

No bez obzira na stupanj nacionalističke indoktrinacije u pojedinoj sredini, uvijek ima onih kojima etničke granice ne predstavljaju posebne prepreke: budući da mogu prepoznati bogatstvo u različitosti, oni su u stanju ne samo tolerirati već i poticati solidarnost i uzajamnost među pojedincima, pa i skupinama različitih kultura i etnija. Nekima od takvih autor posvećuje značajan dio svoje knjige *Od nacije do reakcije: nacionalne manjine i nacionalni agnostici*, u kojoj tematizira ponajprije pitanje manjinskog identiteta, dvojne lojalnosti pripadnika nacionalne manjine prema nacionalnoj državi u kojoj živi odnosno prema etničkoj skupini kojoj pripada te se dotiče gotovo »konstitutivne uskraćenosti pripadnika nacionalnih manjina« i (ne)mogućnosti nalaženja odgovarajućeg rješenja. Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja: »Potreba za svrstavanjem i njezine implikacije u nacionalnoj stvarnosti«, »Predrasude«, »Zaoštavanje manjinskog pitanja«, »Manjina u naciji-državi«, »Problemi odnosa većine i manjine su neiscrpni«, »Sklonost ka intelektualiziranju i preobrazba svijeta u umjetnosti«, »Podijeljeni identitet«, »Varijacije nacionalnih marginalnosti«, »Uprizorenje nacionalnog autsajderstva kod Laszla Vegela i Aleksandra Tišme« i »Zaključna razmatranja«. Prvi dio knjige problematizira općenito pitanje manjinskoga statusa i etnonacionalne podvojenosti, dok se drugi pretežito bavi ljudima (i unekoliko njihovim sudbinama) s »podijeljenim identitetima«, prije svega onima koji pripadaju svijetu umjetnosti, nadasve piscima, ljudima »s nacionalne ili kulturne margine« koji imaju potrebu dati osobni odgovor u kontekstu nemogućnosti »pune političke participacije« (Rade Dragojević, »Nelagoda u manjinskoj kulturi« /predgovor/, str. 7), zauzimajući se pritom za zajedništvo svijetu, bez obzira na etničko podrijetlo, vjersku ili drugu pripadnost ili podjelu. To je i najzanimljiviji te svakako najneposrednije pisani dio knjige, u kojem autor s mnogo senzibiliteta ponire u intimu i stvaranje niza književnika s područja bivše višenacionalne države i drugih europskih književnih velikana.

Kako smo napomenuli, prvih nekoliko poglavlja razmatra ponajviše problem identiteta i manjinskoga statusa, danas osobito aktualan u zemljama nastalima raspadom jugoslavenske države, konkretno pitanje (ne)mogućnosti ravnopravna prihvaćanja različitih etničkih i kulturnih skupina u regiji. Izražena tendencija građenja homogenih nacionalnih identiteta u novim političkim zajednicama nudi malo prostora za praksu istinskoga kulturnog pluralizma. Zato što je cijela stvarnost oko nas krajnje nacionalizirana, danas je na meti, smatra autor, posebno manjinska kultura. No pitanje ravnopravnosti i u demokratski razvijenijim multikulturalnim društvima iznimno je složeno; doduše u suvremenom svijetu, posebno zapadnome, sve više prevladava ideja, pa i praksa, politike multikulturalizma kao realan odgovor na multikulturalnu stvarnost, pri čemu se smatra da je manjinski kulturni kontekst moguće »osigurati« putem zakonodavstva koje prihvaća i podupire etničku i kulturnu različitost.

Poglavlja »Potreba za svrstavanjem i njezine implikacije u nacionalnoj stvarnosti« i »Predrasude« sadržavaju promišljanja o čovjekovoj psihološkoj potrebi za pripadanjem kao jednoj od bitnih potreba (*sui generis*, É. Durkheim) te o čovjekovoj društvenoj potrebi za svrstavanjem u skupine. »Uloge koje je čovjek namijenio etnosu, naciji, domovini, religiji i drugim... grupama i svijesti koja ih prati, predstavlja otpor silama njegova slabljenja ili nestajanja i vapaj za nečim pouzdanim, trajnim i bliskim...« (str. 18). Autor citira D. Morisa: »Prirodna sklonost stvaranju društvenih grupacija nikad neće biti iskorijenjena bez većih genetskih promjena u ustrojstvu naše vrste« (str. 26) te napominje: »Netko i nešto postajemo naročito u okviru porodičnih veza, etnosa, nacije, domovine... u kojima se stvaraju obrasci kojima se uzdižemo iznad slučajnih veza i dojma da smo u svijetu suvišni« (str. 32). U poglavlju »Zaoštravanje manjinskog pitanja« razlaže tijek formiranja nacija u Europi u 19. stoljeću, proces do kojeg je doveo razvoj kapitalizma, problem nacionalnih manjina u novim nacionalnim državama, koje se sve češće doživljavaju i proziva »kao potencijalne narušavatelje idile koja se počela uobličavati« (Židovi su među prvima postali žrtvom takva stajališta), širenje rasističkih teorija, posljedice Prvoga svjetskog rata na položaj etničkih manjina u brojnim europskim zemljama, razlike u načinu pristupanja manjinskom pitanju u pojedinim europskim sredinama te devedesete godine 20. stoljeća, kada je na području Istočne Europe stvoren niz novih nacija-država, nastalih na raspadu nekadašnjih složenih političkih zajednica.

Poglavlje »Manjina u naciji-državi« dotiče se prava i mogućnosti ostvarenja prava manjine na različitost unutar većinske nacije, psihologije većine u odnosu na manjinu i obratno, odnosa nekadašnje manjine prema sada »svojoj« nacionalnoj manjini i položaja manjine unutar manjine. U središtu interesa bivše su višenacionalne države Istočne Europe, osobito područje bivše jugoslavenske federacije. Poglavlje počinje osvrtom na povijesnu rekonstrukciju položaja manjina u europskom kontekstu te u suvremenim uvjetima liberalnih demokracija zapadnih društava, prema knjizi Yael Tamir *Liberalni nacionalizam*, u kojoj se ističe kako su manjine u okviru velikih carstava uživale značajnu kulturnu autonomiju, dok nastankom nacionalnih država tu slobodu gube: »Mobilizacija masa, socijalizacija, kulturni uniformitet, stvaranje nacije, asimilacija, sve te magične riječi modernih država-nacija, postale su noćna mora za nacionalne manjine« (cit., str. 67). Tamir smatra da se i u liberalnim demokracijama, u kojima manjinama doduše nisu oduzeta građanska prava, one ipak osjećaju obespravljene jer su pod upravom institucija obilježenih kulturom koja nije njihova – primjerice Indijanci, Aboridžini, Kvibečani i druge suvremene manjine (str. 68). Govoreći nadalje o različitim oblicima diskriminacije manjina, manjinskome (katkad i većinskom) osjećaju deprivacije i reakcijama manjina na diskriminacijske prakse, koje mogu voditi sukobu i secesiji, Dugandžija navodi tipologiju manjina L. Wirtha iz 1945. (pluralistička, asimilacionistička, secesionistička te tip manjine kojoj je cilj podrediti druge) smatrajući je i danas aktualnom i primjenjivom za razumijevanje manjinske problematike.

Razmatrajući manjinsko pitanje na području bivše jugoslavenske države, autor između ostalog podsjeća na tragičnu zloporabu manjina kada se, radi provedbe ideje isključive državotvornosti i homogenizacije većinske nacije, manjine uvlačilo u ratove »koje će povesti njihove matične države, pa će npr., dio Srba iz Hrvatske prihvatiti ciljeve stvaranja velike Srbije, a dio Hrvata iz Bosne i Hercegovine namjere o širenju Hrvatske preko njezinih avnojevske granice« (str. 77).

U zadnjem poglavlju prvoga dijela knjige, »Problemi odnosa većine i manjine su neiscrpnici«, autor upozorava i na iznimno značajno jezično pitanje u odnosima većine i manjine.

Naime, u slučaju sličnosti ili istovrsnosti jezika, i većina i manjina nastoje što više naglasiti razlike, uvećati ih ili ih čak umjetno stvoriti kako bi se istaknula zasebnost jezika određene nacionalne skupine. Isti proces, stvaranje jezika koji će biti dovoljno različit od onoga većine odnosno manjine, koji podliježe sličnim ili istim jezičnim zakonitostima, prisutan je od samog početka na području bivše Jugoslavije. No, kako ističe autor, odnos prema nacionalnim manjinama u naciji-državi ipak nije svagdje isti: primjerice u zapadnoeuropskim zemljama manjine se ne moraju ni zakonodavno navoditi, već se inzistira na statusu građanina s odgovarajućim državljanstvom i tek u slučaju spora koji ima etničko obilježje intervenira država.

Na kraju se postavlja donekle retoričko, ali bitno pitanje: »Postoji li uopće mogućnost da se društvo razvija bez diskriminacije svojih dijelova – rasnih, etničkih, nacionalnih, vjerskih, ideoloških, idejnih, spolnih, profesionalnih i ostalih, trajno ili ograničeno obilježjenih, te da se svi oni smatraju njegovim ravnopravnim dijelom, s razlikama koje ne iritiraju, ako već ne raduju?« (str. 102) Rekli bismo, dijeleći autorovo mišljenje/iskustvo, da takav (skladan) razvoj društva nije realno očekivati. Naprotiv, suočeni smo s činjenicom kako već i najmanje razlike između naizgled harmoničnih odnosa među (etničkim) zajednicama u (političkoj) krizi iznenada, na nesvjesnoj razini, prerastaju u najiracionalnije oblike mržnje. Čini se stoga da možemo mijenjati ideje i oblike, ali u svakoj kompleksnijoj društvenoj (osobnoj) krizi skupina (pojedinaac) spuznut će na nižu razinu svijesti jer, kako kaže C. G. Jung: »...i u suvremenosti nosimo sa sobom cjelokupnu prošlost, makar ju smještali i u 'donje spratove nebodera naše racionalne svesti'« (prema Dugandžija, 2004: 107). Povijest, naime, pokazuje, a upravo povijest 20. stoljeća osobito bolno o tome svjedoči, da ljudska transformacija nije ostvariva promjenom ideologija. Promjene koje su se dogodile kroz revolucije pokazale su se privremenima i površinskim jer ideje koje su ih nosile nisu predstavljale istinsku stvarnost. I društvo i država i drugi razni sustavi tek su ideje, dok je temeljna zbilja pojedinac, individua. Stoga da bi se dogodila stvarna promjena *društva*, nužna je promjena u pojedincu. Pa iako su postignuća čovječanstva dojmjljiva, osobito u umjetnosti, znanosti i tehnologiji, te svjedoče o visokom stupnju ljudskoga duha, sve je očitiije da modernizacija kao percepcija općega ljudskog napretka sama po sebi bitno ne smanjuje razlike i konflikte. Ratovi vođeni strahom i željom za moći i za više provlače se kroz čitavu ljudsku povijest, uključujući i sadašnjost, kao i ropstvo i nasilje iz vjerskih ili ideoloških pobuda prema navodnom »neprijatelju«. No, strah i žudnja za moći i više nisu samo sile koje motiviraju ratove i nasilje među plemenima, etnijama, nacijama, religijama i ideologijama već su također uzrokom stalnih konflikata u osobnim ljudskim odnosima (E. Tolle, *Eine neue Erde*, 2005). Zato sposobnost za razvoj vrijednosti na kojima bi čovjek zasnivao skladniji život, prije svega sa samim sobom, a onda i s drugima, može izniknuti tek kada se dogodi radikalna promjena njegove unutarnje stvarnosti, svijesti; u protivnome čovjek djeluje bez uvažavanja temeljne strukture koju svatko u sebi, manje ili više, nosi: nesvjesnost i sukladno tome iskrivljenu osobnost, što vodi krivoj percepciji i pogrešnom djelovanju. No, u biti toga unutarnjega čovjekova konflikta leži sociopsihološka istina da nikomu nije dopušteno biti ono što jest niti je itko prihvaćen onakav kakav jest, pa je tako vitalni dio stvarnoga života pojedinca potisnut (u nesvjesno), a posljedica je, kako rekosmo, lažna osobnost, na što je odavno upozorio Freud i poslije razne humanističke psihologije.

Drugi dio knjige u poglavljima »Sklonost ka intelektualiziranju i preobrazba svijeta u umjetnosti«, »Podijeljeni identitet«, »Varijacije nacionalnih marginalnosti« te »Uprizorenje nacionalnog autsajderstva kod Laszla Vegela i Aleksandra Tišme«, bavi se, kako smo već napomenuli, ljudima s »podijeljenim identitetima«, s onim pripadnicima nacionalnih

manjina koji su u svijetu umjetnosti, osobito književnosti, potražili odgovor za svoj »teško proživljavani položaj«. »Što je, dakle, danas zajedničko za Elfriede Jelinek, Pétera Esterházyja, Imre Kertésza, Slobodana Šnajdera, Aleksandra Hemonu? Na tematsko-motivskom planu to je, svakako, jedna traumatična prošlost, u kojoj se teme uništenja i holokausta kombiniraju s najvećim duhovnim dostignućima« (str. 109). Reakcija na autsajderstvo u ljudima snažna senzibiliteta i stvaralačkog potencijala ima potrebu za osvještavanjem i izražavanjem svoga društvenog položaja te se među takvima nerijetko nađu pojedinci kojima je upravo njihova manjinska pripadnost poticaj za stvaralačko izražavanje.

Dugandžija napominje kako povijest naroda bivše Jugoslavije nizom primjera pokazuje raznovrsnu reakciju pojedinih nacionalnih manjina s obzirom na promijenjeni položaj u kojem su se našle. Osobito se to odnosi na pojedince koji ne pripadaju nijednoj skupini u potpunosti, pa u tom kontekstu spominje Aleksandra Tišmu, Davida Albaharija, Dubravku Ugrešić, Danila Kiša, Enza Bettizu, Branislava Glumca, Dževada Karahasana, Vladana Desnicu i niz drugih. Cijelo poglavlje autor posvećuje Laszlu Vegelu, pripadniku mađarske nacionalne manjine, i Aleksandru Tišmi, u procijepu između dvije nacionalne identifikacije, srpstva i židovstva, za koje smatra da su najviše pridonijeli »osvjetljavanju uloge nacionalne podijeljenosti u književnom stvaralaštvu« (str. 185).

U zaključnom dijelu autor sažimlje svoja razmišljanja o procesu formiranja nacija u Europi, ponegdje kroz inicijativu države, a ponegdje kroz kulturne čimbenike, ali svugdje kao rezultat ekspanzije kapitalističke ekonomije koja u ime razvoja zahtijeva šire područje jedinstvena gospodarskoga i kulturnoga kruga. Dotičući potom pitanje položaja etničkih odnosno nacionalnih manjina u naciji-državi, koje traži rješenja u skladu s prihvaćenim normama o poštovanju ljudskih prava, autor ustvrđuje kako ni tu, kao ni u odnosima između suprotstavljenih nacionalnih država, nije bilo, niti ima, bitnih pomaka te da Liga naroda nije uspjela u pokušaju da pronađe *modus vivendi* većinskih i manjinskih skupina u nacionalnoj državi. Ipak, dopušta da postoje razlike u statusu i tretmanu manjina među državama te da same manjine, zbog vlastitih interesa i/ili frustracija, katkad i na svoju štetu, inzistiraju na odvojenosti i jačanju otpora prema većinskoj zajednici (str. 199–200).

Udio nacionalnih manjina na području bivše jugoslavenske federacije uvelike je smanjen, bilo asimilacijom bilo iseljavanjem, ili čak likvidacijom »onih koji se nisu uklapali u vladajuće nacionalne intencije«. Ipak pojedinci unutar tih skupina, osobito književnici, ističe autor, uspijevaju izaći iz kruga marginalnosti te iskazati dublje razumijevanje manjinskog položaja, ali i šire društvene situacije, čime govore da je, unatoč često odlučujućoj uvjetovanosti društvenim okolnostima, moguće ostvariti smislen život, barem u svijetu umjetnosti i duhovnoga stvaralaštva.

Istaknimo na kraju da obje knjige odlikuju vrijedne analize i fina povezivanja vrlo aktualnih društvenih (etničkih i nacionalnih) procesa, ljudi i događaja, osobito na prostoru bivše jugoslavenske sociokulturne i političke zajednice, ali i dublji psihološki uvidi u prirodu pojedinca i skupine, pisani zanimljivim i osebnim stilom.